

УДК 338.31(477.52/.54)

ЛИТВИНЧУК НАТАЛІЯ

кандидатка історичних наук, наукова співробітниця відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

LYTVYNCHUK NATALIYA

a Ph.D. in History, a research fellow at the *Ukrainian Ethnological Center* Department of the NAS of Ukraine Maksym Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology

Бібліографічний опис:

Литвинчук, Н. (2022) Сільськогосподарські практики в малих містах Північно-Східної України. *Народна творчість та етнологія*, 2 (394), 105–118.

Lytyvnychuk, N. (2022) Agricultural Practices in Small Towns of Northeastern Ukraine. *Folk Art and Ethnology*, 2 (394), 105–118.

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ПРАКТИКИ В МАЛИХ МІСТАХ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ

Анотація / Abstract

Стаття присвячена малодослідженій в етнології темі побутування сільськогосподарських практик у просторі малого міста. Об'єктом уваги через низку причин стали населені пункти Північно-Східної України, а саме Чернігівської та Сумської областей. Спираючись на історіографію, різномірні джерела, а головне на польову евристику, по-новому висвітлено феномен господарської діяльності містян в урбанізованому середовищі в умовах стабільного повсякдення та реаліях війни. Вивчення предмета й розв'язання поставлених завдань здійснено в хронологічних рамках сьогодення, але, попри це, робота містить чимало екскурсів та історичних паралелей. У процесі дослідження встановлено, що типові для культури життєдіяльності мешканців малих міст сільськогосподарські практики – землеробство і тваринництво – це набутий історично досвід. На прикладі одного з населених пунктів доведено, що виразним маркером людської діяльності традиційно залишається архітектурно-просторовий ландшафт із його характерною забудовою й об'єктами господарювання. Водночас пильний аналіз індивідуальних аграрних практик і фермерства містян дозволив досягнути низку питань, які не були осмислені раніше. Зокрема, виявлено домінуючі в міських домогосподарствах галузі; визначено, що нині сільськогосподарські практики мають не лише натуральний, а й комерційний характер. Особливу увагу приділено міському землеробству, окреслено форми його існування протягом останніх десятиліть. Окрім того, схарактеризовано моделі індивідуального землеробства і тваринництва. Дослідження різних аспектів господарювання містян крізь призму війни дало змогу виявити й уперше представити широкому загалу нові факти, а також дійти до небезінтересних висновків, які намітили вектори подальших містознавчих студій.

Ключові слова: сільськогосподарські практики, малі міста, міське землеробство, підсобне господарство, досвід господарювання, присадибне тваринництво.

The article is dedicated to a poorly studied topic in ethnology: agricultural practices in small towns. For a number of reasons attention is paid to settlements of northeastern Ukraine, namely Chernihiv and Sumy regions. The phenomenon of household activities of people residing in urban areas in their ordinary everyday lives as well as in the realities of war is described in a new way, basing on historiography, various sources, and especially on field heuristics. The study of the research subject and the fulfilling of the objectives are carried out in the chronological framework of today, but the work also contains many retrospectives and historical parallels. The research has shown that agricultural practices typical for small towns residents – agriculture and animal husbandry – are historically acquired experiences. It has been proved on the example of one town that architectural and spatial landscape

with its distinctive buildings and household objects is the typical feature of human activity. At the same time, a careful analysis of individual agricultural practices and animal husbandry managed by citizens allowed us to understand a number of issues which have not been considered before. In particular, the dominant industries in urban households were identified. It is determined that current agricultural practices are used not only for subsistence but also for commercial purposes, with special attention being paid to urban agriculture. The forms of its existence in recent decades are described. In addition, the models of individual agriculture and animal husbandry are characterized. As a result of studying various aspects of townspeople farming in wartime, the new facts have been revealed and introduced for the first time. The author has come to rather interesting conclusions, which project the way to further urban studies.

Keywords: agricultural practices, small towns, urban agriculture, subsidiary farm, experience of farming, homestead livestock raising.

Етнологи, вивчаючи матеріальний побут українців, зокрема виробничий досвід і форми самозабезпечення, традиційно зосереджували фокус своєї уваги на селах. Основні й допоміжні господарські заняття, особливо землеробство і тваринництво, отожнювалися винятково зі способом життя сільських спільнот, а поля, городи, сади й пасовиська класично асоціювалися з етнокультурним ландшафтом села. Нові виміри часу й сучасні світові тенденції поширення індивідуальних аграрних практик та фермерства в містах дедалі більше спонукають зміщувати вектор досліджень у міське середовище. Значно поглибилася актуальність предмета дослідження й з огляду на сьогоденний соціокультурний контекст, адже воєнні події, що стали переломним моментом у житті українського народу, змусили переглянути практики самозабезпечення містян і повернутися до досвіду, який зберігає наша історична пам'ять.

Відсутність міцного підґрунтя у вигляді спеціальних етнологічних студій, присвячених сільськогосподарській діяльності українських містян, не означає, що насправді їх не існувало. Наявна історіографія і джерельна база містять чимало фактографічних матеріалів про традиційні господарські заняття в міському просторі в різні періоди. Як можемо переконатися, стиль життя містян, як і вигляд міст, не завжди був позначений індустріальними маркерами. М. Попович, відповідаючи на питання «чим займалися городяни?» в часи Київської Русі, зазначає: «Спочатку землеробством у містах займалась більшість населення. І пізніше в міс-

тах тримали городи, худобу, відтак раненько треба було вигнати худобу на пашу через міські ворота, в полудень подоїти, увечері знов пригнати через міські ворота, доки їх на ніч не закривали. Важко сказати, чим спочатку відрізнявся городянин від селянина...» [7, с. 74].

Кількісне зростання міст протягом наступних століть генерувало їх типологічну різноманітність за адміністративно-політичною роллю, функціональним значенням, чисельністю населення тощо. Тим часом виразнішою ставала їх виробнича неоднорідність, яка, власне, і визначала господарський тип міст. Від профільної спеціалізації міського середовища залежав характер життєдіяльності спільноти, її загальний добробут. Однак нерівномірний поступ індустріальної інфраструктури міст щодали поляризував їх: одні стрімко зростали, кардинально змінювали свій візуальний образ і якісно перетворювалися в соціально-економічному, культурному й побутовому аспектах, інші на якомусь етапі зупинялися у своєму розвитку й мало змінювалися як зовні, так і внутрішньо. Відтак виникали великі міста з типовим індустріальним ландшафтом і укладом життя, що мали високий рівень матеріального і духовного комфорту, чим невпинно притягували до себе внутрішні міграційні потоки, і містечка із застиглим у часі виглядом, невиразним напівсільським стилем життя й гібридною культурою.

Отже, спираючись на історію урбаністики, але не занурюючись глибоко в процеси містотворення, оскільки це поза моєю дослідницькою оптикою, ставлю собі за

мету зосередитися винятково на сільсько-господарських практиках, які хоч і не вважаються типовими для міського способу життя, однак завжди за різних умов соціально-економічного розвитку в тих чи інших формах побутували в урбанізованому середовищі. З огляду на драматичні зміни в нашому повсякденні, вважаю за потрібне приділити окрему увагу вивченню впливу війни на сільськогосподарську діяльність містян і на ті трансформації, що відбуваються в матеріальному світі господарського життя. Найбільш продуктивним полем для наукових пошуків очевидно є малі міста, для яких городництво, садівництво, птахівництво, кролівництво та інші види традиційних занять є не менш органічними, ніж для сільських поселень. Аби предметно дослідити феномен сільськогосподарської діяльності в міському просторі не лише в умовах стабільного повсякдення, але й в екстремальних обставинах, для наукового спостереження обрано північно-східний регіон України, а саме малі міста Сумської та Чернігівської областей. Ці території опинилися в полі зору цілком обґрунтовано з кількох причин. По-перше, через досить репрезентативну локальну мережу малих міст і їх функціональну типологію, що обумовлено історично територіальним капіталом. По-друге, зважаючи на їх географічне розташування й порубіжний статус, який після повномасштабного вторгнення російських військ в Україну вимагає іншого дискурсу. Ставши фактично щитом країни, спільноти цих міст першими зіткнулися з іншою реальністю й почали перебудовувати звичне повсякдення на життя в умовах війни. Причому це був різний досвід, адже одні міста опинилися в блокаді чи так званій сірій зоні, інші – в окупації, зоні воєнних дій. По-третє, міста Чернігівщини та Сумщини майже синхронно й одними з перших були звільнені. Відтак їх населення почало частково повертатися до буденності, адаптуючись до нових життєвих обставин і розробляючи індивідуальні стратегії виживання в умовах війни.

Актуалізація нової проблематики спонукає обмежитися досить вузькими хронологічними межами і свідомо зосередитися на вивченні предмета в контексті сьогодення. Однак це не виключає проведення паралелей та часових екскурсів, позаяк відсилання до минулого дасть змогу поглибити аналіз та інтерпретацію того, що відбувається нині. Оскільки системне й глибоке наукове осмислення нової воєнної історії ще попереду, власне, як і введення в публічну площину широкої джерельної бази, то наразі в пілотних дослідженнях із міської етнології можемо спиратися передусім на польову евристику. Одним з основних методів збирання даних було спостереження. Тут важливо зауважити, що різнобічне етнографічне вивчення господарсько-виробничої культури зазначених регіонів, особливо Сумської області, проводиться мною вже близько п'ятнадцяти років, зокрема й стаціонарно. Цього разу включеність у спільноту Сумщини з першого дня відкритого російського вторгнення й протягом кількох наступних місяців дала можливість стати безпосереднім учасником подій, прожити реаліями повсякдення місцевого населення в період потрясіння, що, звісно, дозволить використати цей досвід для глибшого розуміння поведінкової моделі під час війни та після деокупації. Іншим важливим інструментом накопичення емпіричних матеріалів обрано інтерв'ювання. Через сукупність чинників, але передусім із міркувань безпеки, розмови з інформаторами було записано віддалено за допомогою телефонного зв'язку. Як додаткові джерела дослідження використано інформаційні ресурси, соціальні мережі, представлені в публічному просторі фото- та відеосюжети, а також проведені респондентами онлайн-екскурсії.

Осмислення аспектів життєдіяльності спільноти неможливе без характеристики середовища її існування. Малі міста України – це території з власним природним, історичним, культурним, економічним капіталом, котрі мають як спільні, так і від-

мінні риси, що роблять їх унікальними й водночас несхожими на інші урбанізовані простори. Образи малих міст, або містечок (як часто кажуть), залежать від низки факторів, які в певну епоху змінюють їх, роблять привабливими чи навпаки. Однак локальна винятковість, закладена історично, зберігається й відбивається в різних гранях життя. Розглядаючи мережу малих міст у межах північно-східного регіону, виявляємо, що за кількісним складом ця група є найчисленнішою, як і загалом в Україні [8]. Показово, що географічний каркас малих міст Сумської та Чернігівської областей почав формуватися ще задовго до радянської доби. За винятком кількох новоміст, які отримали відповідний статус лише в 50–60-х роках ХХ ст. (мм. Буринь, Ворожба, Дружба, Середина-Буда), це міські простори, що мають досить глибоке коріння й міцний фундамент минулого. Природно, сучасний етнокультурний профіль цих міст сконструйований на основі певних традицій. Сільськогосподарські практики, які сьогодні є типовими елементами повсякденного існування обивателів малих міст на теренах Північно-Східної України, – це досвід, набутий історично, такий собі спадкоємний стиль життя. Власне, як і типовий архітектурно-просторовий ландшафт з переважаючою одноповерховою житловою забудовою і традиційними об'єктами господарювання, що якнайкраще віддзеркалює людську діяльність та побутовий уклад. При цьому виразними маркерами містечок десятиліттями залишаються городи й сади, прилеглі до приватних садиб і навіть багатоквартирних будинків на житлових масивах. Підтвердити свої судження спробую на прикладі міста Охтирки, розташованого на півдні Сумської області. Для цього послуговуватимусь спогадами корінних мешканців, его-джерелами та історико-етнографічними розвідками, що охоплюють хронологічний зріз у три століття – перша половина ХІХ – 20-ті роки ХХІ ст. До слова мовити, І. Срезневський, приїхавши влітку 1839 року до Охтирки, в одному з листів

до матері описував це місто так: «Що вам сказати про Охтирку? – Миле місто, прикрашене на всю свою довжину (сім верст) дванадцятьма церквами, все в садах...» [6, с. 242] ¹. Побувши там кілька днів, у наступній переписці вчений ще більше висловлював своє захоплення містом і дав унікальну та актуальну досі характеристику його простору, який органічно поєднував риси і міста, і села: «Ох, матінко! Як прекрасно жити в Охтирці! Чудовий собор для молитви, ідеальний клімат! Десь за три тисячі можна купити досить гарненький будиночок з великою ділянкою. Припаси всі дешеві. <...> І як усе тихо, місто та село! Неодмінно треба нам їхати в Охтирку разом з вами» [6, с. 247]. Про те, що сади разом з городами залишилися компонентними елементами міського ландшафту й наприкінці ХХ ст., переконуємося з розвідки О. Твердохлібова. Подаючи загальний огляд місцевості м. Охтирки, він акцентує на доволі цікавих фактах: «Рідко коли біля обивательської садиби немає садка та городу; у деяких є сади в кілька десятин. Фруктові та дикі дерева ростуть дуже добре, за винятком солончакових прибережних смуг, що прилягають до Білого озера» [12, с. 1]. Попри певні культурно-побутові трансформації, на початку ХХ ст. охтирці жили й вели своє господарство за традиційним укладом, сформованим на основі природних, історичних та етнічних особливостей цієї території, а місто, відповідно, зберігало ознаки сільського поселення. М. Сумцов, виписуючи етнокультурний профіль Охтирки зазначеного періоду, зумів тонко підкреслити, що цей своєрідний дисбаланс не позбавляє міський простір комфортності: «Місто потопає в зелені садів та великих кучерявих верб. Сільська патріархальна простота поєднується зі зручностями цивілізованого міського життя. Є освітлення, хоч і не дуже багато, приступили до замощення центральної вулиці, виникло кілька нових симпатичних освітніх закладів. У місті багато садів, багато зелені. Загальний вигляд веселий і затишний. <...> Охтирка без око-

лиць Мошенки та Гусинки не Охтирка. Ці околиці надають місту своєрідного національного забарвлення. Різниця між ними велика; вони ніби доповнюють одна одну. Обидві околиці в низинах; у віддалених частинах Мошенка зовсім ховається за тинами й вербами. Місця, очевидно, низькі, заливні; майже до кожного двору веде довгий провулок між тинами. На вулицю виходять городи, а будівлі ховаються вглибині двору. Гусинка весело й бадьоро виходить на вулицю фасадами усіх своїх затишних мальовничих будиночків» [11, с. 9, 12]. Індивідуальне городництво для більшості містян залишалося основним способом самозабезпечення харчами впродовж ХХ ст. На це вказують спогади очевидців: «Все своє, все домашнє. Раньше, було, дома все сіяли, садили, на огороді. <...> Вдома город великий, гектар двадцять було в нас, це аж отуди! Тут у нас соняшників плантація, кукурудзи плантація, плантація жита. Ну, все це ми дома сіяли, все робили» [5, с. 357–358]. Переробка, заготівля та зберігання городини були такими ж невід'ємними практиками господарсько-побутового життя містян, як і її вирощування. Продуктові запаси робили на цілий рік. Огляд щоденних та святково-обрядових страв дає зрозуміти, що в раціоні харчування місцевого населення було велике різноманіття їжі рослинного походження. Окрім злакових і технічних сільськогосподарських культур, в охтирських домогосподарствах можна було побачити чималий асортимент трав'янистих рослин, зокрема овочевих і бобових: буряк, моркву, капусту, картоплю, цибулю, часник, помідори, огірки, квасолю, горох тощо [5, с. 357–361]. Цікаво, що отримані з кількох джерел дані вказують не тільки на значну кількість городів та садів в Охтирці, але й на досить великі площі відведених під них земельних ділянок. Негативний відбиток на усталене традицією присадибне господарство містян наклала сталінська система оподаткування. Особливо нищівною вона стала для садівництва, адже під встановлені державою

обов'язкові збори підлягали фруктові дерева та кущі, й багато людей через неплатоспроможність змушені були масово їх позбуватися. Так, одна з респонденток пригадувала: «Ой, страшний [був податок на дерева. – Н. Л.]. Тоді у нас такий садок здоровий був, і ми вирубали його. [Росли] яблука, груші. Сорту, я знаю, Антоновка була. Тоді ще сливи були, с той сторони отам, вишня, два вишневих садка було у нас» [5, с. 358]. Попри руйнівні політичні кроки тогочасної системи в першій половині ХХ ст., а також усілякі зусилля змінити образ містечка шляхом розвитку промислової інфраструктури й утворення нових мікрорайонів з багатоквартирними будинками в другій половині ХХ ст., нинішньому міському ландшафту вдалося зберегти свою природжену самобутність. Як і колись, у ХХІ ст. важливе місце в просторі приватних садиб охтирців займають городи. Щоправда, відведені під городину площі стали порівняно менші. Це добре видно на кадастровій карті міста. Невід'ємними елементами обійсть є сади з великим різноманіттям фруктових дерев, кущів, а також виноградники та ягідники. Специфічною місцевою рисою є посадки плодкових дерев за межами двору, здебільшого вздовж вулиці. Сучасна природа розташування фруктових дерев, а це не лише компактно в саду, але й спорадично в різних частинах двору та з ним, цілком зберігає той історично сформований образ Охтирки як міста, що «потопає» в садах.

Безперечно, кожна громада малого міста об'єднана спільними умовами існування й живе за своїми нормами та звичаями, але в площині північно-східної частини України вони є доволі типовими. Притаманний цим спільнотам спосіб життя та його якість можна характеризувати по-різному в контексті соціально-економічних і культурно-історичних процесів сучасного розвитку. Звісно, є чимало негативних тенденцій, помітні ознаки маргіналізації територій, їх депопуляція. Аналіз статистики вказує на те, що всі малі міста Сумщини й Чернігівщини пережива-

ють демографічну кризу, адже кількість населення в них постійно зменшується. Однак я не ставляю перед собою завдання з'ясувати причини й давати оціночні судження, натомість прагну глибше осмислити роль і місце сільськогосподарських практик у повсякденні містян і культурі їх життєзабезпечення, хоч як це не парадоксально звучить, особливо з огляду на формулювання дефініцій, що таке місто. У розрізі північно-східного регіону сільськогосподарську діяльність як складову територіального капіталу малих міст можна розглядати в кількох аспектах. З одного боку, це виробнича спрямованість власне населених пунктів. За своїм господарським типом малі міста досліджуваної території є переважно агроіндустріальними, оскільки їхня промисловість орієнтована на виготовлення сільськогосподарської продукції з місцевих ресурсів. Окрім цукрових, мукомельних, молочних, овочеконсервних, м'ясопереробних та інших заводів, у багатьох містечках функціонували колгоспи й радгоспи, а пізніше фермерські господарства, на полях, фермах і в садах яких працювали тамтешні мешканці. З іншого боку – аграрно-орієнтована приватна господарська діяльність. Чимало городян водночас з основною роботою традиційно вели підсобне господарство, і така модель самозабезпечення значною мірою визначала уклад життя спільноти та його ритм. За різними джерелами, домінуючим у домогосподарствах було й залишається землеробство. Традиційно менше містяни проявляють активність щодо тваринницьких галузей. Здебільшого допоміжні заняття існують у міському середовищі десятиліттями, що може свідчити про данину традиції і певну спадкоємність культури господарювання. При цьому слід зауважити, що підсобне господарство – це не прерогатива винятково сільських мігрантів; городництвом, садівництвом, зокрема ягідництвом та виноградарством, бджільництвом тощо, часто займаються корінні жителі, містяни в кількох поколіннях. Понад те, у нинішніх умовах соціально-економічного розвитку

малих міст сільськогосподарські практики мають не лише натуральний характер (для власних потреб), а й матеріальний (з метою отримати додатковий або основний фінансовий ресурс). Відтак наявність земельної ділянки в межах малого міста чи на його околицях є потенційною перевагою, і містяни мають можливість не тільки власноруч забезпечити потреби родини в продуктах харчування, але й організувати сімейний бізнес.

Скрупульозний аналіз сільськогосподарської діяльності городян показав, що в процесі соціально-економічного розвитку малих міст у розрізі Північно-Східної України окреслилося кілька форм міського землеробства. Означення «міський» тут уживається в широкому контексті й під ним розуміється господарювання на землі як відносно простору міста, так і стосовно самих містян. За моїми спостереженнями, основним середовищем існування сільськогосподарських практик у малих містах традиційно залишаються індивідуальні та родинні домогосподарства. При цьому панівним є некомерційне землеробство. Для більшості городян, котрі мають приватну садибу й постійно в ній проживають, городництво й садівництво є звичаєними повсякденними заняттями. Ще однією вельми розповсюдженою формою роботи містян на землі є дачництво, яке варто розглядати у двох аспектах: як явище в просторі самого містечка та позаміський феномен. У місті за дачу найчастіше слугує приватна садиба, розташована в районах з одноповерховою забудовою. Здебільшого це залишене у спадок майно. Куди рідше в адміністративних кордонах малих міст трапляються дачні або садові товариства. Певний відсоток містян господарює в селах на власній землі: одні мають кілька соток з будиночком у кооперативі; другі використовують як дачу звичайне сільське обійстя з характерним плануванням забудови, житлом, господарськими будівлями, садом, городом тощо, яке нічим особливо не відрізняється від індивідуальних селянських господарств. Багато

хто з таких дачників-містян перебирається в село на весняно-літній період для того, щоб садити, сіяти, вирощувати, збирати врожай і робити запаси. Існує тенденція, коли тимчасове проживання згодом змінюється на постійне, особливо серед людей пенсійного віку. Водночас є категорія городян, які не мають земельної ділянки, однак періодично долучаються до сільськогосподарської діяльності, аби допомогти своїм родичам (зазвичай батькам) і разом забезпечити себе продуктами харчування. За етнографічними матеріалами, у повоєнний час для деяких містян сільськогосподарські практики були також формою заробітку; при цьому оплату вони одержували натурою. Оскільки для багатьох жителів міст домашнє господарство слугувало допоміжним до професійної діяльності заняттям, то не всі могли обробити свої земельні ділянки, особливо якщо це великі площі. Наприклад, мешканка Охтирки розповідала, кого і на яких умовах наймали для городніх робіт: «То ми самі не вбирали [города. – Н. Л.], у нас такі були жінки, бабочки такі були, і вони ото ходили по дворах, і помагали. І в нас була одна людина тут, Хомиха. Ото вона все із своєю доцюю ходила. Потому що мама на роботі, а я ж сама шо? Я нічого. І ото ми платили їй, значить, шось, картошку. Там два мішка картошки бере. Шо скаже, мама давала, ніколи не жаліла, а єсть такі люди жадні!» [5, с. 358]. Є також рідкісні свідчення щодо проживання в одній із родин охтирців селянки, яка гляділа дітей, виконувала всіляку домашню роботу, дивилася за городом. Практикується поміж містян і польове городництво. Для задоволення власних споживацьких потреб міські мешканці вирощують овочі та інші культури на орендованих або приватизованих земельних ділянках сільськогосподарського призначення, які розміщені на околицях міста або недалеко відстанях від нього (часом у межах сільських населених пунктів). Ще однією формою міського землеробства є облаштування городів і висаджування садів у дворах багатоповерхівок. Прикметно, що

городництво менш поширене й переважно має індивідуальний характер, а ось садівництво – досить популярне й часто є колективною практикою. У досліджуваному просторі малих міст побутує і контейнерне землеробство. У хатніх умовах городяни найбільше любляють вирощувати зелену цибулю; по суті, це заняття є традиційним. На підвіконнях міських квартир можна також побачити горщики, ящички, а в останні роки спеціальні касети з розсадою помідор, перцю, баклажанів тощо. Натомість культивування мікрозелені, що стало трендом міського землеробства в різних куточках світу, зокрема в мегаполісах, лише освоюється жителями малих міст. Відсутність інформації про інші інноваційні технології урбаністичного городництва (вертикальні грядки, городи на дахах) є підставою вважати, що в господарський простір малих міст вони поки що не проникли або є поодиноким явищем, однак дозволю собі припустити, що це лише питання часу.

Залежно від переслідуваних городянами цілей сформувалося дві основні моделі індивідуального міського землеробства: натуральне та комерційне. Якщо говорити про їх пріоритетність, то для більшості мешканців малих міст господарювання на землі було й залишається передусім способом самозабезпечення. Кількість і асортимент вирощуваної сьогодні продукції найчастіше є виявом особистих потреб господарів та їхніх смаків. Окрім того, новітні реалії суспільного буття помітно змінюють принципи газдування. Сільськогосподарські практики в міському просторі набувають нового змісту: стають не лише частиною культури життєзабезпечення, а й оригінальною формою дозвілля, внутрішнім потягом. Водночас дедалі частіше простежується зменшення в міських домогосподарствах площ городів на користь садів, ягідників, виноградників, квітників тощо. Тим часом присадибне садівництво перейшло у якісно новий стан: практикуються модерні агротехнічні прийоми догляду за рослинами, розширюється видове й

сортове різноманіття плодівих дерев, кущів, особливо активно розвивається ягідництво. Чималий інтерес містяни проявляють до вирощування нових культур (лохина, барбарис, жимолость, годжи, ірга тощо). Таку зацікавленість можна пояснити трендом на споживання корисної для здоров'я їжі та прагненням господарів урізноманітнити й пролонгувати сезон споживання свіжих, багатих на вітаміни продуктів власного виробництва. Відносно менше містян мають досвід постачати сільськогосподарську продукцію на ринок. Однак, за моїми спостереженнями, існує тенденція до поповнення цієї категорії. Овочівництво, ягідництво, виноградарство та інші сільськогосподарські практики дедалі частіше стають сімейним бізнесом. Прикметно, що це не завжди люди, які мають спеціальну аграрну освіту. Багато хто отримує свій досвід методом проб і помилок, вишукуючи потрібну інформацію в Інтернеті, спілкуючись на спеціальних форумах. Цікавий також віковий зріз тих, хто займається міським землеробством із комерційною метою: серед них є як молоді люди, так і представники середнього й старшого покоління. Важливо зауважити, що не для всіх це винятково комерція. Багато хто зумів зробити справою життя своє улюблене заняття лише після того, як опинився в скрутних економічних умовах. Під час польової роботи в середовищі малих міст не раз доводилося пересвідчуватися, що в пошуках стратегії розвитку свого дрібного бізнесу міські фермери постійно експериментують, відбираючи культури й сорти, що мають попит. Вирощений товар (розсада, саджанці, фрукти й овочі, ягоди) реалізується різними шляхами. Найчастіше це роздрібний продаж (власноруч чи за допомогою членів своєї родини на місцевому ринку), а також вулична та придорожня торгівля. Рідше товар забирають оптові скупники. Останнім часом чимало містян також успішно реалізують свою продукцію онлайн. Цьому, зокрема, сприяє самореклама в інтернет-просторі (на ютуб каналі, на сторінках соціаль-

них мереж) власного досвіду овочівництва, садівництва чи інших практик. Вивчаючи міське землеробство й урбан-фермерів у віртуальному середовищі, підмітила факти, що привертають увагу своєю незвичністю. Як з'ясувалося, у східнополіських містечках (Глухів, Путивль) з-поміж садівників та їхніх клієнтів трапляються любителі екзотики, а саме тропічних і субтропічних культур. Це проявляється не так на рівні потреб, як для особистого задоволення, неординарного господарського експерименту [1; 13].

Як і землеробство, тваринництво в підсобних господарствах містян також має характер і натурального, і товарного виробництва. Переважна більшість населення утримує, вигодовує і розводить домашніх тварин і птахів для задоволення власних потреб у м'ясі, салі, молоці, яйцях тощо. Якщо розглядати тваринництво в просторі малих міст Північно-Східної України з екскурсом у минуле, то впевнено можна стверджувати, що воно було представлене свинарством, птахівництвом, кролівництвом, скотарством, козівництвом, конярством, вівчарством. Звісно, існували більш розповсюджені галузі, такі як птахівництво, без котрого фактично не обходилося жодне міське господарство змішаного типу, чи, приміром, свинарство, яким традиційно займалося немало містян. Утім, були практики, що траплялися в небагатьох присадибних господарствах. Оцінюючи нинішній загальний стан міського тваринництва, варто вказати, по-перше, на зменшення кількості домогосподарств, що вирощують домашніх тварин, а по-друге, на скорочення поголів'я за видовим і кількісним складом. Найпоширенішою галуззю міського тваринництва нині є птахівництво. Здебільшого вигодовують курей, качок та індокачок, гусей, індиків, а в останнє десятиліття містяни стали звертати особливу увагу на індостраусів, цесарок. Найчастіше мешканці малих міст займаються вирощуванням курей, адже догляд за ними необтяжливий, утримання не вимагає особливих умов, багато часу й великих площ, що вкрай важливо

для міського середовища. Із цих самих причин доволі популярним серед городян є кролівництво. Тим часом для розведення інших свійських тварин міський простір стає дедалі менш сприятливим, особливо для худоби. Порівняно невеликий відсоток мешканців малих міст реалізовує продукти тваринництва задля поповнення сімейного бюджету. Тут я б виокремила дві категорії містян, які торгують молоком, яйцями, м'ясом тощо. Це, власне, люди, що продають лише надлишок виробленої в підсобному господарстві продукції. Їхня приватна торгівля може відбуватися в різний спосіб: на базарі, при дорозі чи навіть вдома (сусідам, знайомим). Інша група – це містяни, для яких заняття тваринництвом має комерційну складову стратегії власного життєзабезпечення. До найпопулярніших галузей, що дають змогу містянам одержувати прибуток від їхньої сільськогосподарської діяльності, слід віднести птахівництво, зокрема новий напрям – перепільництво, а також бджільництво. Розвитку індивідуального підприємництва в цій сфері сприяє попит містян на домашню продукцію і можливість вільно її реалізовувати.

Війна, яка 24 лютого 2022 року повномасштабно ввірвалася в Україну, зіштовхнула суспільство з іншою реальністю, зруйнувала усталений лад і звичний плин часу, змусила всіх, незалежно від місця проживання й соціального статусу, пристосовуватися до нових життєвих обставин. Глибоке осмислення цього переломного моменту, що змінив життя країни на «до» та «після», ще попереду. Однак для оціночних суджень і зважених висновків украї важливо мати факти, зібрані по гарячих слідах. Оскільки у фокус моєї уваги потрапили сільськогосподарські практики мешканців малих міст, я поставила завдання не гаючи часу проникнути в сучасне повсякдення й осягнути цю грань життя крізь призму конкретної історичної доби та подій. Попередні емпіричні дані були зафіксовані в трьох малих містах Північно-Східної України – Кролевці, Бахмачі та Охтирці. Така географія обрана зумисно, щоб представити

матеріали з населених пунктів, розташованих у різних точках досліджуваної території. Слідуючи за хронологією війни та враховуючи внутрішню ситуацію кожного із цих міст, передусім цікаво було з'ясувати, чи почувалися містяни, які мають підсобне господарство й традиційно роблять харчові запаси на зиму, більш захищеними в той момент, коли в магазинах і на базарах почали зникати продукти. Як і передбачалося, усі респонденти давали ствердну відповідь. Попри те, що люди готувалися не до війни, а мирно зимувати, у кожного було достатньо овочів, різноманітної консервації, свіжоморожених ягід, зелені тощо. Жителька Бахмача розповідає: «[Були] і овочі, й картошка, й касервація. Я знала, що в мене їда єсть: тушонка єсть, сало єсть, картошка єсть, закатки немеряно... Ми не до війни готовилися, а так всю жизнь делаем» (ГВВ). Досить показовим у цьому контексті також є інтерв'ю, записане від мешканки Кролевця: «Перше, що було у голові, думаєш: “Слава Богу, що в мене є город, Слава Богу, що в мене є чоловік, який занімаєцца качками...” Кури, півні [є у господарстві – Н. Л.]. У період війни [активних бойових дій на Сумщині – Н. Л.] було ошутімо те, у кого є городи. Говорили між собою сусіди, що “Слава Богу, що у нас є городи, що ми оце виростили, що у нас у погрібі валом усього”. І коли під звуки сірени спускаєшся в погріб... Знаю, що в мене в сусідки погріб настільки був завалений консервацією: і кампотами, і салатами, і кетчупами... що там ніде було сидіть. Тоєсть, ми виносили із погріба консервацію, того що нам ніде було лавки ставить» (ГДО). Завдяки тому, що в багатьох домогосподарствах займаються тваринництвом, зі щоденного раціону містян не зникли м'ясо та яйця. Тим часом молоком, яке потім дехто ще й переробляв на кисляк чи сир, забезпечували фермерські господарства. Варто зауважити, що в перші тижні повномасштабного вторгнення це робили безкоштовно. Крім того, я намагалася з'ясувати, чи долучалися містяни до низових ініціатив щодо збору продуктів харчування (овочів, консервації) військовим, переселенцям та

постраждалим від бойових дій, а також чи ділилися провіантом із рідними, сусідами та ін. Зафіксовані матеріали дозволяють вельми виразно побачити, як спільноти малих міст активізувалися й об'єднувалися для подолання викликів війни. Цілковито упевнено можна говорити про те, що типовою формою як колективної, так і індивідуальної допомоги була підтримка продуктами харчування, де основу складали домашні запаси – картопля, морква, цибуля, овочеві й м'ясні консерви, сало. Водночас в екстремальних умовах посилювалася сусідська взаємодопомога. Приміром, в Охтирці ті, хто виїжджав за місто, віддавали своїм сусідам по квартирі овочі (МВВ), у Бахмачі люди розвозили один одному продукти (ГВВ). Практикувалася форма сусідської взаємодопомоги й у регіональному розрізі. Є свідчення про гуманітарну підтримку жителями фактично заблокованого Кролевеця мешканців Чернігівщини, які суттєво постраждали від воєнних дій (ГДО). Тим часом бахмачани підтримували харків'ян. Місцями рівень самоорганізації спільноти зі збору гуманітарної допомоги був надзвичайний: «Багато консервації, всього поотдавали, що в нас уже просили: “Больше не носіть”» (ГВВ).

Низка питань стосувалася прийдешнього господарювання на землі. Важливо було зрозуміти, як війна вплинула на підготовку містян до весняних посадок, на садові й городні роботи. Зі слів опитаних очевидно, що, попри обстріли, люди за звичкою планували посадковий сезон, і питання садити чи ні в стані війни в людей не виникало. Навпаки було усвідомлення того, що це конче потрібно: «Цей год сказали садить нада все, потому що будем голодні» (ГСВ). Тож традиційно сіяли розсаду, загірбали обійстя, висаджували, обрізали й білили дерева, діставали з погребів та прогрівали картоплю тощо. Містяни взялися господарювати, як тільки це стало можливим. Прикметно, що у своїх відповідях цю можливість вони пов'язують не з перебігом воєнних подій, а з природними умовами: «Я знаю, що оце

як трошки вже потепліло, і оце земля не мокра, всі люди вже позагірбали на улиці. Усі працюють» (ГДО). Як стверджують інформатори, такі сільськогосподарські роботи відволікали від обтяжливих думок, рятували від стану пригнічення, у якому вони перебували, особливо на початку. Жителька Охтирки, наприклад, розповідає: «Все це ризик, ну і морально це спаса, це спаса. Ми виходили давним-давно на огорода, давним-давно. Потрошку, по чуть-чуть, з оглядками» (КТФ). Варто відзначити, що дефіциту посадкового матеріалу, власне, як і ажіотажу серед населення різних містечок, загалом не спостерігалося. Згадувалося лише, що в Кролевеці в одному з місцевих супермаркетів відомої мережі насіння було викуплене ще в лютому, в перші дні війни. Самі респонденти припускають, що деякі містяни могли робити це з метою перепродажу. Хоча не можна виключати, що це носило превентивний характер. Побояючись залишитися без засобів для посіву, люди заздалегідь запасалися, а отже, готувалися до сезону й не допускали, що війна може позбавити їх можливості займатися землеробством.

Особливе значення мають наративи про мотивацію, про те, що садили і в якій кількості. Якщо аналізувати загалом, спираючись на розповіді містян, зафіксовані на момент написання статті, то суттєвих змін у господарстві не відбулося. Більшість людей виходять із власних потреб і за звичкою висівають і садять на городі такі самі культури, що й раніше (картоплю, моркву, буряк, цибулю, салати тощо). По суті, не змінилися й обсяги вирощуваної в індивідуальних міських господарствах продукції. Звичайно, є поодинокі свідчення про те, що деякі містяни серйозно поставилися до застережень про можливу продовольчу кризу й активізували своє господарювання на землі порівняно з довоєнними часами. Власне, як є випадки, коли із суб'єктивних причин родини вимушені відмовлятися від саджання городу: «Це первий год і перший раз у нас таке, що не садимо город... Нічого харошого. Чоловік каже: “Купим”. Та все ти не купиш. Должно

дома будь» (МОА). Однак це не завжди цілком відома відмова від городництва, здебільшого люди уникають вирощування картоплі, а ось грядки в присадибних господарствах все ж таки залишаються. Кілька інформаторів з Охтирки відмічають негативну тенденцію: жителі одного з мікрорайонів, де городництво завжди було невід'ємною практикою, або зменшили площі оброблюваної ділянки, або взагалі відступили від господарювання на землі. Це пов'язано з різними чинниками, зокрема зі старінням населення та міграцією. Щодо присадибного садівництва, то так само містяни не відмовилися від усталеної практики саджати навесні. До того ж це не лише рослини, які мають раціональне значення (фруктові дерева, кущі ягід, горіхи), а й такі, що виконують у просторі садиби винятково естетичну функцію (декоративні дерева та кущі, квіти тощо). Наприклад, одна респондентка розповіла про те, що здійснила в цьому році свою давню мрію і посадила в себе в дворі магнолію (ГДО). Містяни, для яких садівництво до всього є ще й додатковим доходом, зазначають, що попит на саджанці є. Якщо дослівно, то, наприклад, на ролевецькому базарі «люди беруть й беруть потрошку» (ГСВ), а на охтирському «хто бере на двесті, хто бере на триста, хто дві штуки бере... беруть потихеньку... охтирчани мало беруть, а село в основном» (ДОА). Зосібна ті, хто вирощує і продає ягідники (малину, лошину), стверджують, що проблем із реалізацією наразі немає. Непохитними містяни залишаються також до усталених процесів: хоч каміння з неба (а в сьогоденних реаліях – бомби й ракети), а господарювати (загрібати, обрізати дерева, саджати город, сапати тощо) треба будь-що. З цього приводу від жителів Охтирки, Бахмача, Кролевця вдалося записати цікаві спогади. Наприклад, про те, як люди з початком війни планували садити городи: «Ми балакали, що даже под бомбьошку будем садить город. Мені кажетця, що всі так думали: “От шо шо, а город сажать ми будем”» (ГВВ); про те, як, незважаючи ні на що, продовжували робити у своєму саду те, що звикли

в цю пору року: «Коли почалася війна, у нас папа Ігорь [чоловік респондентки. – Н. Л.] обрізав ветки. Ну ти можеш представити?! А тоді, я вже не помню, хто йому сказав чи позвонив, що каже: “Ти шо? Ти подивися, шо робитця, у нас руські, у нас обстріли”. І так далі. Тоді через якийсь час опять іде ріже ветки, там бабахкають, а він ріже ветки. З Тростянця бабахкають, а він ріже ветки, обріза. Це тоже було якесь спасіння, ну я його одганяла звідти. Ще й на стремянку поліз на велику» (КТФ). Розповідали також про те, як згодом адаптувалися до війни: «Досадили город, “хух” сказали і раз – і бомба [впала в сусідньому місті. – Н. Л.]. Один на одного подивилися, як стояли на городі, так і стояли. Сергей каже: “Піду подивлюся, шо там курочка, чи сіла на яйця...” Кажу мамці: “Мам, може, удівайтесь да бігом біжіть до себе...”. Мамка каже: “Да таке, я ще, – каже, – покопаю, твої рози пополюваю, а то, каже, ти насадила свій розарій, а ухажувать хто буде?” <...> Немає отбоя тривоги, люди їдуть усі на дачі! І ми в том чіслє. Дітей посадили – і туди» (ГДО).

На відміну від землеробства, присадибне тваринництво в умовах війни потерпає значно більше. Особливо в малих містах, які піддавалися масованим обстрілам і бомбардуванням. Наприклад, в одних домогосподарствах, що постраждали від ворожих атак, люди вимушені були вирізати всіліле поголів'я птиці: «До нас ото приїхали Юра й Лена, це мій брат із невісткою, вони в другому районі [міста. – Н. Л.] живуть, і там... За один день там скинули чи чьотири, чи шість бомб. Саме ближче було шісдесят десь метрів... В них пів вулиці немає. У них тоже там і вікна вилітали, і вигинало і рами, і все. І осколки до сих пір вибирають: то в клубниці, то ще десь... Вони ж хазяйство держали, поперерізували скільки всього... Курей перевезли, пока довели, кури здоровенні, та ще кинули їх по три в мішок, треба було хоч по дві. Три задавилися, бігом дорізували їх. По дорозі вже. Такі здоровенні курки! І полуфабрикат Лена тут закривала» (КТФ). Дехто, особливо ті городяни, які господарюють на дачах (у місті,

на його околицях чи в прилеглих селах), під тиском обставин скоротили кількість домашніх тварин або й взагалі відмовилися від утримання через неможливість належно доглядати, зокрема й у зв'язку з проблемами пересування під час бойових дій. Негативно позначилася також евакуація, адже виїжджаючи, містяни лишали свою господарку. Звичайно, знаходилися сусіди, родичі чи знайомі, які погоджувалися годувати тварин: «Порали людям, ось тут ходили трьом дворам... Вони виїхали... Повиїжджали, бросили, а потім звонять: “Саша, допоможи”. Так і так, з Гальой [дружиною. – Н. А.] щоб ми ходили. А що мені важко ходять? Там кролі. Каже: “Беріть кролі ріжте”. Там курей повно... Ото я ходив з Гальою порав. Скіки?.. Місяць. Ну, вони приїхали, накупили нам сахарю, муки, олії. Ми нічого не потребували, вони самі. Приїхали, купили: “Спасіба за те, що ціле”» (ДОО). У край скрутному становищі опинилося й міське бджільництво, оскільки більшість містян тримають свої пасіки в селах або ж вивозять на медозбір ближче до полів, лугів чи лісів. Сьогодні ця звична практика для багатьох стала проблематичною через низку причин: заміновані території, дефіцит і подорожчання пального, складність пересування через зруйновані мости й пошкоджені дороги.

Рефлексуєючи щодо життєдіяльності містян у цілому і їх господарництва зокрема, ловлю себе на думці, що сьогоднішня війна повертає чимало забутих практик. У науковій і публічній площині найчастіше проводяться паралелі з Другою світовою війною. У контексті тематики дослідження поміж інших, пов'язаних з конкретним історичним періодом досвідів самозабезпечення, великий інтерес викликає кампанія «Сади перемоги» [10]. Ця стратегічна й символічна водночас ініціатива, започаткована проектом міжнародної допомоги SURGe (Support to Ukraine's Reforms for Governance) спонукає українців вирощувати для власних потреб овочі та фрукти. Подібний формат воєнних городів і садів (Victory gardens) добре відомий у різних частинах світу: Америці, Європі, Австралії. Під час Першої та Другої світових воєн урядові інституції багатьох країн (США, Канада, Великобританія, Німеччина) намагалися в такий спосіб запобігти продовольчій кризі. Населення заохочували обробляти землю й засаджувати її городинною фактично повсюди: у власних домогосподарствах, міських парках, на футбольних полях, пустирях тощо. Так було створено мільйони приватних і громадських городів та садів, з яких годувалися цивільні й військові. Окрім раціонального, ці земельні ділянки мали важливе економічне значення, особливо для міст. Показовими в цьому плані є США, де 1943 року міських садів перемоги було посаджено вдвічі більше, ніж на фермах. Моніторинг інтернет-ЗМІ та соціальних мереж щодо реалізації аналога відповідної програми в деокупованих населених пунктах Північно-Східної України дає підстави для попередніх висновків. По-перше, можна констатувати, що запропонована ідея знайшла підтримку в громадах і втілюється в життя і в малих містах, на які спрямований дослідницький фокус. По-друге, зібрані факти вказують на те, що містяни висаджують сади перемоги як на власних присадибних ділянках, так і на громадських землях. Здебільшого це фруктові дерева, кущі ягід, квіти. Прикметно, що активно долучаються освітні заклади (школи, коледжі) [3; 4; 9]. Однак поки що ці практики мають більш символічне значення. З одного боку, вони є своєрідним способом підняття морального духу колективу, а з іншого – формою вираження незламності, символом життя й віри в майбутнє. За суб'єктивною оцінкою, стратегічне значення цієї ініціативи недостатньо осмислене. Вочевидь, недооцінено роль колективного городництва в забезпеченні продуктами харчування ідалень у закладах освіти. Водночас школи та інші навчальні установи могли б долучитися до поширення знань і навичок господарювання на землі, а відтак і пропагування серед молоді практик самозабезпечення. У цьому контексті, скажімо, корисно було б використати досвід американців [14].

Справедливо згадати, що в умовах Другої світової війни урядом СРСР також розроблялася система заходів, спрямованих на організацію додаткових джерел продовольства, з-поміж яких особливу увагу приділяли індивідуальному та колективному городництву. Приміром, робітникам заводів і фабрик, службовцям відповідно до встановленого порядку надавалися земельні ділянки для ведення підсобного господарства, вирощування городини й навіть організовувалися трудовими колективами ферми [2, с. 55–57].

Підсумовуючи, можна аргументовано твердити, що сільськогосподарські практики в культурі життєдіяльності малих міст Північно-Східної України – це значно більше, ніж спосіб самозабезпечення чи самореалізації. Проаналізовані в дослідженні форми міського землеробства і тваринництва, а разом з тим стійкі звички містян до вирощування городини та садовини, вигодову-

вання домашніх тварин для власних потреб і вигоди, садження квітів для естетизації простору – це особливість господарського менталітету, а прив'язаність українців до землі, безвідносно до міської чи сільської території, є нічим іншим, як виявом національного архетипу. Показово, що нав'язана Україні війна у XXI ст. не притупила, а навпаки, увиразнила в ментальності спільноти характерні риси: хазяйновитість, працелюбність, запасливість тощо. Водночас аналіз наративів засвідчує, що городяни в цілому зберігають сформований спосіб життя на рівні малого міста, традиційну лінію поведінки й оптимістичні у своїх повсякденних практиках. Очевидно, що сьогочасний досвід господарювання в умовах війни породить нові явища і трансформації, які потребуватимуть належного вивчення. Власне, як і господарська культура мешканців малих міст загалом у цей переломний період нашої історії.

Примітка

¹ Переклад цитат з російської у джерелах 6, 11, 12 Н. Литвинчук. – *Ред.*

Список інформантів

ГВВ, 1978 р. н. (народилася і проживає в м. Бахмачі Чернігівської обл.). Записала Н. Литвинчук 14 травня 2022 р.

ГДО, 1983 р. н. (народилася і проживає в м. Кролевіці Конотопського р-ну Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13 травня 2022 р.

ГСВ, 1977 р. н. (народився і проживає в м. Кролевіці Конотопського р-ну Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13 травня 2022 р.

ДОО, 1960 р. н. (народився і проживає в м. Охтирці Сумської обл.) Записала Н. Литвинчук 12 травня 2022 р.

КТФ, 1960 р. н. (народилася і проживає в м. Охтирці Сумської обл.) Записала Н. Литвинчук 13, 14 травня 2022 р.

МВБ, 1956 р. н. (народився і проживає в м. Охтирці Сумської обл.) Записала Н. Литвинчук 13 травня 2022 р.

МОО, 1958 р. н. (народилася і проживає в м. Охтирці Сумської обл.) Записала Н. Литвинчук 10 травня 2022 р.

Джерела та література

1. Володимир Григ. URL : <https://www.facebook.com/profile.php?id=100010623400724>.

2. Вронська Т. В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.). Київ, 1995. 83 с.

3. ВСП «Путівальський фаховий коледж Сумського НАУ». URL : <https://www.facebook.com/groups/139591143747472>.

4. Вчителі Охтирської ЗОШ № 5 висадили фрукто-ві дерева. *Охтирський міський портал* : веб-сайт. URL : <http://www.okhtyrka.net/content/view/10795/269>.

5. Етнографічний образ сучасної України. Корпус екс-педиційних фольклорно-етнографічних матеріалів / [Голов. ред. Г. Скрипник] ; НАН України ; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2018. Т. 8: Культура народного харчування. 496 с.

6. Из переписки И. И. Срезневского (1829–1839 г. г.). *Киевская старина*. 1901. 7–8 (июль–август). С. 210–248.

7. Попович М. Нарис історії культури України : посібник / Міжнар. фонд «Відродження». Київ : АртЕк, 1998. 728 с.

8. Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку малих міст: Закон України від 4 березня 2004 року № 1580–IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1580-15#Text>.

9. Сад перемоги – наш внесок у перемогу України. *Комунальний заклад Сумської обласної ради «Глухівський фаховий медичний коледж»* : веб-сайт. URL : <https://www.glmed.org.ua/novini/sad-peremogy-nash-vnesok-u-peremogy-ukrayiny>.

10. Сади перемоги – твій внесок у перемогу України : веб-сайт. URL : <https://sadyperemohy.org>.

11. Сумцов Н. Ф. Очерки народного быта. (Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии). Харьков : Типо-Литография «Печатное Дело» Кн. К. Н. Гагарина, 1902. 57 с.

12. Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. Харьков : Типография окружного штаба, 1885. Вып. 3 : Ахтырский уезд / А. Д. Твердохлебов. 4, 83 с.

13. Family hobby. URL : <https://www.youtube.com/channel/UCpRsLPDkvlxeC698QBILUHA>.

14. Hayden-Smith Rose. *Soldiers of the Soil: A Historical Review of United States School Garden Army*. *Monograph*. University of California. 2006. January. 19 pp. URL : https://www.researchgate.net/publication/255626070_Soldiers_of_the_Soil_A_Historical_Review_of_the_United_States_School_Garden_Army.

References

1. Volodymyr HRYH [online]. Available from: <https://www.facebook.com/profile.php?id=100010623400724> [in Ukrainian].

2. VRONSKA, Tamara. *In the Conditions of War: Living and Life of the Inhabitants of Ukrainian Cities (1943–1945)*. Kyiv, 1995, 83 pp. [in Ukrainian].

3. VSP Putyvl Professional College of Sumy NAU [online]. Available from: <https://www.facebook.com/groups/139591143747472> [in Ukrainian].

4. The Teachers of Okhtyrka Secondary School no. 5 have Planted Fruit Trees. *Okhtyrka City Portal: Website* [online]. Available from: <http://www.okhtyrka.net/content/view/10795/269> [in Ukrainian].

5. SKRYPNYK, Hanna, ed.-in-chief. *Ethnographic Image of Modern Ukraine. The Corpus of Expeditionary Folklore and Ethnographic Materials*. NAS of Ukraine; Maksym Rylskyi IASFE. Kyiv, 2018. Vol. 8. Culture of Folk Eating. 496 pp. [in Ukrainian].

6. From the Correspondence of I. I. Sreznevsky (1829–1839). In: Volodymyr NAUMENKO, ed.-in-chief. *Kievan Past*, 1901, no. 7–8 (July–August), pp. 210–248 [in Russian].

7. ПОПОВИЧ, Myroslav. *Essay on the History of Culture of Ukraine: Manual*. Revival International Fund. Kyiv: АртЕк, 1998, 728 pp. [in Ukrainian].

8. *On Approval of the National Program for the Development of Small Towns: Law of Ukraine of March 4, 2004, no. 1580–4* [online]. Available from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1580-15#Text> [in Ukrainian].

9. Victory Gardens – Our Contribution to the Victory of Ukraine. *Hlukhiv Professional Medical College Sumy Regional Council Communal Institution: Website* [online]. Available from: <https://www.glmed.org.ua/novini/sad-peremogy-nash-vnesok-u-peremogy-ukrayiny> [in Ukrainian].

10. *Victory Gardens – Your Contribution to the Victory of Ukraine: Website* [online]. Available from: <https://sadyperemohy.org> [in Ukrainian].

11. SUMTISOV, Nikolai. *Essays on Folk Life (From the Ethnographic Excursion of 1901 about Akhtyrka County of Kharkov Governorate) by Professor N. F. Sumtsov*. Kharkov: Printmaking Typo-Lithographia by K. N. Gagarin, 1902, 57 pp. [in Russian].

12. TVERDOKHLEBOV, Aleksandr. *Proceedings of the Commission for the Study of Handicrafts of the Kharkov Governorate*. Kharkov: Typography of the District Headquarters, 1885. Issue. 3: Akhtyrka County, 4, 83 pp. [in Russian].

13. *Family hobby* [online]. Available from: <https://www.youtube.com/channel/UCpRsLPDkvlxeC698QBILUHA> [in Russian].

14. HAYDEN-SMITH, Rose. *Soldiers of the Soil: A Historical Review of United States School Garden Army: Monograph*. University of California. January, 2006, 19 pp. [online]. Available from: https://www.researchgate.net/publication/255626070_Soldiers_of_the_Soil_A_Historical_Review_of_the_United_States_School_Garden_Army [in English].